

ELEKTRON TO‘LOV TIZIMLARINING BANKLAR VA CHAKANA SAVDO SOHASIGA IQTISODIY TA’SIRI

Mamadaliyev Asadulla Erkin o‘g‘li

Osiyo xalqaro universiteti Iqtisodiyot yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya. *Maqolada elektron to‘lov tizimlarining bank sektori va chakana savdo faoliyatiga iqtisodiy ta’siri tahlil qilinadi. Elektron to‘lovlar naqd pul muomalasini qisqartirish, bank xizmatlari qamrovini kengaytirish, savdo aylanmasini tezlashtirish, operatsion xarajatlarni kamaytirish, mijozlar xatti-harakatini raqamli ma’lumotlar asosida o‘rganish va moliyaviy shaffoflikni kuchaytiruvchi omil sifatida baholanadi. Banklar uchun elektron to‘lovlar yangi xizmatlar, komissiya daromadlari, mijoz bazasini kengaytirish va raqamli ekotizim yaratish imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: *elektron to‘lov tizimlari, bank sektori, chakana savdo, raqamli iqtisodiyot, naqd pulsiz hisob-kitob, moliyaviy texnologiyalar.*

KIRISH

Raqamli iqtisodiyot sharoitida elektron to‘lov tizimlari moliyaviy munosabatlarning muhim infratuzilmasiga aylandi. Bank kartalari, mobil ilovalar, internet-banking, QR-to‘lovlar, elektron hamyonlar, tezkor to‘lov xizmatlari va onlayn ekvayring vositalari aholining kundalik xarid qilish odatlari, korxonalarining pul oqimlari va banklarning biznes modelini sezilarli darajada o‘zgartirmoqda. Avvallari to‘lov jarayoni naqd pul, kassir, inkassatsiya, qog‘oz hujjat va bank filialiga bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa, hozir xaridor, savdo nuqtasi va bank o‘rtasidagi hisob-kitob bir necha soniya ichida raqamli kanallar orqali amalga oshirilmoqda.

Elektron to‘lov tizimlarining iqtisodiy ahamiyati faqat texnik qulaylik bilan cheklanmaydi. Ular pul muomalasini tezlashtiradi, tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi, bank xizmatlari geografiasini kengaytiradi, chakana savdoda mijozlar oqimini oshiradi va iqtisodiy faoliyatni rasmiylashtirishga yordam beradi. O‘zbekiston Respublikasining “To‘lovlar va to‘lov tizimlari to‘g‘risida”gi qonunida to‘lov tizimlari, to‘lov xizmatlari bozori, operatorlar, ishtirokchilar va to‘lov xizmatlaridan foydalanuvchilarning huquqiy asoslari belgilangan [1]. Mazkur huquqiy asos elektron to‘lovlar iqtisodiyotdagi barqaror moliyaviy infratuzilma sifatida rivojlanayotganini ko‘rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Elektron to‘lov tizimlarining bank sektoriga birinchi ta’siri operatsion xarajatlarning qisqarishida ko‘rinadi. Naqd pul bilan ishlash banklar uchun inkassatsiya, saqlash, sanash,

xavfsizlik, kassirlar mehnati, hujjatlashtirish va filial infratuzilmasi bilan bog‘liq xarajatlarni talab qiladi. Elektron to‘lovlarda esa hisob-kitob avtomatlashtiriladi, mijoz ko‘plab amallarni bankka bormasdan bajaradi, pul o‘tkazmalari va to‘lovlar raqamli kanallar orqali qayta ishlanadi. Bank uchun bunday o‘zgarish xizmat ko‘rsatish jarayonini tezlashtiradi, filial yuklamasini kamaytiradi va masofaviy bank xizmatlari ulushini oshiradi. Xalqaro hisob-kitoblar banki tomonidan moliyaviy bozor infratuzilmalari uchun ishlab chiqilgan tamoyillarda to‘lov tizimlari xavfsizlik, samaradorlik, ishonchlilik va operatsion barqarorlik nuqtayi nazaridan muhim infratuzilma sifatida baholanadi [2].

Ikkinchi iqtisodiy ta‘sir banklarning daromad modeli bilan bog‘liq. Elektron to‘lov tizimlari banklarga komissiya daromadlari, ekvayring xizmatlari, kartalar emissiyasi, mobil ilova xizmatlari, tezkor pul o‘tkazmalari, hamkor savdo tashkilotlari bilan qo‘shma mahsulotlar va sodiqlik dasturlari orqali yangi daromad manbalarini yaratadi. An‘anaviy bank modeli kredit va depozit operatsiyalariga ko‘proq tayangan bo‘lsa, raqamli to‘lovlar bankka kundalik moliyaviy xatti-harakatlar markazida bo‘lish imkonini beradi. Mijoz telefon orqali kommunal to‘lov, transport, oziq-ovqat, kiyim-kechak, onlayn xizmat va pul o‘tkazmalarini amalga oshirgan sari bank ilovasi doimiy foydalaniladigan iqtisodiy platformaga aylanadi.

Elektron to‘lovlar banklar uchun mijozlar haqidagi ma‘lumotlar bazasini kengaytiradi. Har bir tranzaksiya xarid joyi, summa, vaqt, xizmat turi, iste‘mol chastotasi va mijoz xatti-harakati haqida axborot beradi. Banklar ushbu ma‘lumotlar asosida kredit skoringi, shaxsiylashtirilgan takliflar, risk baholash, marketing, omonat mahsulotlari va moliyaviy maslahatlarni takomillashtirishi mumkin. Biroq ma‘lumotdan foydalanish axborot xavfsizligi, shaxsiy ma‘lumotlarni himoya qilish va mijoz roziligi tamoyillari asosida amalga oshirilishi kerak. Elektron to‘lov tizimi ishonchga tayanadi. Mijoz o‘z mablag‘i va ma‘lumoti himoyalanganiga ishonmasa, raqamli xizmatdan foydalanish faolligi kamayadi.

NATIJARLAR

Chakana savdo sohasi uchun elektron to‘lovlarning asosiy iqtisodiy natijasi savdo jarayonining tezlashuvidir. Naqd pulda hisob-kitob qilish vaqt oladi: kassir pulni qabul qiladi, qaytim beradi, sanaydi, kun oxirida kassa hisoboti tuzadi. Elektron to‘lovlarda operatsiya tezroq bajariladi, navbat qisqaradi, xatolik ehtimoli kamayadi. Bu yirik supermarketlar, dorixonalar, yoqilg‘i quyish shoxobchalari, umumiy ovqatlanish korxonalari va xizmat ko‘rsatish nuqtalari uchun sezilarli amaliy ahamiyatga ega. Xaridor uchun qulay to‘lov shakli savdo nuqtasini tanlashda muhim omilga aylanmoqda.

Elektron to‘lovlar chakana savdo korxonalarining aylanma mablag‘larini boshqarishga ham ta‘sir qiladi. Naqd tushum inkassatsiya qilinishi, bank hisobiga topshirilishi va qayta ishlanishi uchun vaqt talab etadi. Elektron to‘lovlar orqali tushum bank hisobvarag‘iga tezroq

tushadi, savdo subyekti pul oqimini aniqroq kuzatadi, yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitobni tezlashtiradi. Bu aylanma mablag‘ aylanishini yaxshilaydi. Savdo korxonasi kunlik tushum, mahsulot turlari, xaridorlar faolligi va vaqt oralig‘i bo‘yicha raqamli hisobotlarga ega bo‘lsa, zaxiralarni boshqarish, narx siyosati va aksiyalarni rejalashtirish samaraliroq bo‘ladi.

Chakana savdoda elektron to‘lovlar onlayn savdoning rivojlanishi uchun asosiy shartlardan biridir. Internet-do‘kon, yetkazib berish xizmati, marketplace, ijtimoiy tarmoqlar orqali savdo va mobil buyurtma tizimlari elektron to‘lovlarsiz to‘liq ishlay olmaydi. Jahon banki moliyaviy inklyuziya bo‘yicha tadqiqotlarida raqamli to‘lovlar aholining moliyaviy xizmatlarga kirishini kengaytirishi, kichik biznes va uy xo‘jaliklari uchun iqtisodiy imkoniyatlarni oshirishi mumkinligini qayd etadi [3]. Savdo sohasi uchun bu xaridor geografiasini kengaytirish, do‘konga jismonan kelmagan mijozga xizmat ko‘rsatish va savdo hajmini oshirish imkonini yaratadi.

Elektron to‘lovlarning yana bir muhim natijasi iqtisodiy faoliyat shaffofligining oshishidir. Naqd pul muomalasida ayrim savdo operatsiyalari hisobdan chetda qolishi, tushumning to‘liq aks ettirilmasligi yoki soliq bazasining torayishi ehtimoli mavjud. Elektron to‘lovlar savdo operatsiyasini bank tizimi orqali rasmiy izga tushiradi. Bu davlat uchun soliq tushumlarini aniqroq kuzatish, iste‘mol dinamikasini tahlil qilish va yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirishga yordam beradi. Biroq mazkur jarayon tadbirkorlar uchun ortiqcha ma‘muriy bosimga aylanmasligi kerak. To‘lovlarni rasmiylashtirish soliq tizimining soddaligi, komissiyalar maqbulligi va raqamli infratuzilmaning barqarorligi bilan qo‘llab-quvvatlanishi zarur.

Elektron to‘lov tizimlari banklar va chakana savdo o‘rtasida yangi hamkorlik formatlarini shakllantiradi. Banklar savdo tashkilotlariga POS-terminal, QR-kod, internet-ekvayring, to‘lov havolasi, mobil kassa, sodiqlik dasturi va bo‘lib-bo‘lib to‘lash xizmatlarini taklif qiladi. Savdo korxonalari banklar orqali xaridorlarga cashback, bonus, chegirma, muddatli to‘lov yoki kredit mahsulotlarini taqdim etadi. Natijada bank va savdo sohasi o‘rtasidagi aloqa oddiy hisob-kitobdan kengroq iqtisodiy hamkorlikka aylanadi. Bunday hamkorlik xaridor faolligini oshiradi, bank xizmatlari bozorini kengaytiradi va raqobatni kuchaytiradi.

XULOSA VA MUNOZARA

Elektron to‘lov tizimlari banklar va chakana savdo sohasiga chuqur iqtisodiy ta‘sir ko‘rsatadi. Banklar uchun ular operatsion xarajatlarni kamaytirish, mijozlar bazasini kengaytirish, komissiya daromadlari olish, masofaviy xizmatlarni rivojlantirish va ma‘lumotlarga asoslangan boshqaruvni kuchaytirish vositasidir. Chakana savdo uchun esa elektron to‘lovlar savdo jarayonini tezlashtiradi, xaridor qulayligini oshiradi, tushum nazoratini yaxshilaydi, onlayn savdoni rivojlantiradi va hisob-kitob shaffofligini ta‘minlaydi.

Elektron to‘lovlarning iqtisodiy samarasi texnologik infratuzilma, xavfsizlik, komissiya siyosati, moliyaviy savodxonlik, savdo subyektlarining raqamli tayyorgarligi va davlat tartibga soluvi sifatiga bog‘liq. Raqamli to‘lovlar to‘g‘ri boshqarilganda bank sektori, chakana savdo va iste‘molchi o‘rtasida tezkor, shaffof va samarali iqtisodiy aloqa shakllanadi. Shu bois elektron to‘lov tizimlari nafaqat hisob-kitob vositasi, balki raqamli iqtisodiyotda banklar va savdo sohasi raqobatbardoshligini oshiruvchi muhim institutsional mexanizm sifatida baholanishi kerak.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 1-noyabrdagi O‘RQ-578-son Qonuni. “To‘lovlar va to‘lov tizimlari to‘g‘risida”. — Toshkent, 2019.
2. Bank for International Settlements, IOSCO. Principles for Financial Market Infrastructures. — Basel: BIS, 2012. — 188 p.
3. World Bank. Payment Aspects of Financial Inclusion. — Washington, DC: World Bank Group, 2016. — 124 p.
4. European Central Bank. The Payment System: Payments, Securities and Derivatives, and the Role of the Eurosystem. — Frankfurt am Main: ECB, 2010. — 395 p.
5. International Monetary Fund. The Rise of Digital Money. FinTech Notes No. 19/01. — Washington, DC: IMF, 2019. — 27 p.
6. OECD. G20/OECD High-Level Principles on Financial Consumer Protection. — Paris: OECD Publishing, 2022. — 28 p.